

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת יתרו, תשס"ו
מספר 640

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"וְהָאֵלֹהִים יַעֲנֶנּוּ בְקוֹל"

בשמו' יט: מתוארת צורת דיאלוג בין משה לאלוקים: "וַיְהִי קוֹל הַשֹּׁפָר הוֹלֵךְ וְחֶזֶק מְאֹד מִשֵּׁה יַדְבָּר וְהָאֵלֹהִים יַעֲנֶנּוּ בְקוֹל". השימוש בפסוק זה בזמן עתיד, בלי וי"ו ההיפוך, מלמד שמדובר בתופעה החוזרת על עצמה. ואולם יש שני קשיים בפסוק. קושי ראשון: בכל השיחות ששוחח אלוקים עם משה בפרק יט, ה' הוא שיזם את השיחה, ומשה ענה לקריאה האלוקית, ואילו בפסוקנו מוצג הדיאלוג כיוזם בידי משה; קושי שני הוא מיקומו של הפסוק, שכן לא ברור לאן משתייך תיאור הדיאלוג: האם הוא מתייחס לשיחה שניהל משה עד לפסוק יט, או שמא מתוארת כאן השיחה הבאה. האפשרות הראשונה אינה סבירה, כי קול השופר לא רעם לפני בוקרו של היום השלישי (פסוק טז); האפשרות השנייה אף היא דחוקה, שכן אין בתיאור השיחה הקרובה בין אלוקים למשה כדי להצדיק את ההסבר שנותן הפסוק לאופייה של אותה שיחה, שהרי משה נקרא על-ידי אלוקים לראש ההר, ושם התנהלה שיחה שפתח בה אלוקים, ולא משה.¹

נימוק נוסף מדוע אין לייחס את התיאור בפסוק לשיחות המתוארות בסמוך לו, הוא ההישענות הברורה של פסוק יט על פסוק ט, שבו נאמר: "וַיִּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה הִנֵּה אֲנִי בָא אֵלֶיךָ בְּעַבֵּי הָעֲנָן בְּעָבֹר יִשְׁמַע הָעָם בְּדַבְרֵי עֲמֹךָ וְגַם בְּךָ יֵאֱמִינוּ לְעוֹלָם". מדובר על שיחה עתידית שהעם יהיה שותף לה כמאזין, ושתי השיחות שדובר בהן עד עתה אינן מתאימות להגדרה זאת, אף שבדרך זאת הלכו כמה מן הפרשנים.³

לשאלות שנשאלו ניתן מענה במכילתא דרבי ישמעאל (יתרו מסכת דבחדש פרשה ד):

¹ רבים מהפרשנים מסבירים, שאין קול השופר מפריע לשיחה המתקיימת בין משה לאלוקים, אך אין משמעות להזכרת קול הרעש של השופר אם מדובר בשיחה שבאה לאחר פסוק יט. אף אם תאמר שמה ששומע את דברי אלוקים כקול פיזי מוחש, קרבת המקום שתוארה בין שני המשותחים מאפשרת לשוחח בקלות.

² הקשר בין שני הפסוקים הוא כה הדוק עד שהחוקרים, המסתמכים על השמות השונים של אלוקים כדי לנתח את הסיפור למקורותיו, נבוכים: בפסוק ט נזכר שם ה'-ו-י-ה ובפסוק יט נזכר אלוקים, ואף-על-פי-כן ברור ששני הפסוקים חייבים להיות באותו סיפור!

³ כך פירש ר' יוסף בכור שור: "משה ידבר - כשהיה משה מדבר, כגון שהיה אומר: 'לא יוכל העם לעלת אל' (להלן, כג), הא-להים יענו בקול - עד שהיו ישראל שומעים כשהקדוש ברוך הוא מדבר עמו, כמו שאמר 'בעבור ישמע העם בדברי עמך' (לעיל, ט)". גם את דברי רמב"ם בהלכות יסודי תורה ח, א אפשר להבין בדרך דומה, שכן הוא אינו סבור שהעם שמע את עשר הדברות שמיעה שיש עמה הבנה, ואלה דבריו: "ובמה האמינו בו? במעמד הר סיני, שענינו ראו ולא זר ואזנינו שמעו ולא אחר האש והקולות והלפידים, והוא נגש אל הערפל, והקול מדבר אליו ואנו שומעים: משה, משה, לך אמור להן כך וכך".

'משה ידבר והא-להים יעננו בקול' - ר' אליעזר אומר: מנין אתה אומר, שאין הקב"ה מדבר, עד שמשה אמר דבר, שכבר קבלו עליהם בניך, לכך נאמר: 'משה ידבר והא-להים יעננו בקול'. אמר לו ר' עקיבא: בודאי כן הוא הדבר, ומה ת"ל: 'משה ידבר'? אלא מלמד שנתן הב"ה כח וגבורה במשה, והיה הקב"ה מסייעו בקולו, ובנעימה שהיה משה שומע בו, היה משמיע את ישראל, לכך נאמר 'משה ידבר והאלהים יעננו בקול'.

גם ר' אליעזר וגם ר' עקיבא מפרשים שהתיאור בפסוק יט שייך לזמן אמירת עשר הדברות, ולא לשיחות הסמוכות לפסוק יט, אלא שר' אליעזר סבור שמדובר בהיגד חד-פעמי של משה, שבעקבותיו נענה האלוקים ונתן את עשר הדברות, ואילו ר' עקיבא מתאר תהליך ממושך יותר, שבו שיתוף הפעולה בין אלוקים למשה כולל דיבור מצדו של משה ופעולת תגבור מצדו של אלוקים. בעיוננו נתרכז בפירושו של ר' עקיבא, שפירושו ופירוטו רש"י:

משה ידבר - כשהיה משה מדבר ומשמיע הדברות לישראל - שהרי לא שמעו מפי הגבורה אלא 'אנכי' ו'לא יהיה לך' (ראה מכות כד, א) - הקדוש ברוך הוא מסייעו לתת בו כח להיות קולו מגביר ונשמע.

והוסיף בפירושו לשמ' כ: א:

את כל הדברים האלה - מלמד שאמר הקדוש ברוך הוא עשרת הדברות בדבור אחד, מה שאי אפשר לאדם לומר כן; אם כן מה תלמוד לומר 'אנכי' ו'לא יהיה לך' (להלן ב:ג)? שחזר ופירש כל דיבור ודיבור בפני עצמו.⁴

לפי פירוש זה, כיוון שבמעמד הר סיני לא היה העם מסוגל להבין את דברי אלוקים, היה על משה לפעול כמתווך ולהשמיע להם לאחר כל דברה את מילותיה. כדי שקולו של משה יגיע לאוזני קהל המיליונים שעמד למרגלות הר סיני, היה צורך בסיוע אלוקי, וזהו מה שנאמר: "והא-להים יעננו בקול".

פירושו של ר' עקיבא מוציא את הפועל "יעננו" ממשמעותו השכיחה, וכביכול דורש אותו בניגוד לחוקי הלשון, ולא היא. אדרבה, נראה שר' עקיבא מציל שורש עלום מתהום הנשייה, שמשמעו 'עזר', 'הציל', 'הושיע'. לשורש זה יש מקבילות בפניקית⁵ ובערבית,⁶ ובתקופת התנאים היה כנראה עדיין בשימוש. השימוש החי בשורש ענ"ה במשמעות 'עזר' ניכר מהדרך שבה פירשו בתלמוד (בבלי ברכות ו ע"ב) את תפילת אליהו במל"א יח:לז: "ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר וגו', 'ענני ה' ענני'; ענני - שתירד אש מן השמים, וענני - שלא יאמרו מעשה כשפים הם".⁷

את ההסבר ל'ענני' הראשון אפשר עוד להבין במשמעות השכיחה של 'ענה', היינו תשובה אלוקית לבקשת אליהו, תשובה שמתבטאת באש ולא במילים. לא כך ההסבר שניתן ל'ענני' השני. כאן ברור שהפירוש הוא: עזרני בכך שמעשי לא יתפרשו בדרך לא נכונה, ועזרת אלוקים זאת אי-אפשר בשום פנים להבינה כתשובה.

הכרת השורש ענ"ה במשמעות 'עזר' תיתן הבנה מעמיקה יותר גם לפרק כ בתהילים:

⁴ בעקבותיו הלך גם רמב"ן אף שפירש אחרת את דברי המכילתא: "ואני אפרש לך קבלת רבותינו: בודאי שכל עשרת הדברות שמעו כל ישראל מפי הא-להים, כפשוטו של כתוב; אבל בשני הדברות הראשונות היו שומעין הדיבור ומבינים אותו ממנו כאשר יבין אותם משה, ועל כן ידבר עמהם כאשר ידבר האדון אל עבדו, כמו שהזכרתי (שמ' יט:ט), ומכאן ואילך, בשאר הדברות - ישמעו קול הדבור ולא יבינו אותו, ויצטרך משה לתרגם להם כל דבור ודבור עד שיבינו אותו ממשה". הציטוטים של רש"י, רמב"ן ור' יוסף בכור שור הם ע"פ מקראות גדולות 'הכתר', הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

⁵ ראה R.T.O. Callaghan, "The great phoenician Portal Inscription from Kartepe", *Orientalia* 18 (1949), pp. 173-205. בכתובת נאמר: "ואנך אתודע ענתנם ורדם (=ואני אתודע השפלתים והורדתים) וען אנך ארצת עזת במבא (=השפלתי ארצות עזות במערב)". מחבר המאמר אומר בעמ' 186 על שורש 'ען' בכתובת: "Possibly a Qal participle from - to behold, survey, but a Piel form of - to oppress, humble, i.e. to conquer, is preferred, cf. Gen. 15,10, 2Sam. 7,10".

⁶ בערבית השורש הוא עו"נ.

⁷ ראה משנה תורה לרמב"ם, הלכות יסודי התורה ח, א: "משה רבנו לא האמינו בו ישראל מפני האותות שעשה, שהמאמין על פי האותות יש בלבו דופי שאפשר שיעשה האות בלט וכשוף".

למנצח מזמור לדוד. יענך ה' ביום צרה ישג בכך שם אלהי יעקב. ישלח עזרך מקדש ומציון יסעדך. יזכר כל מנחתך ועולתך ידשנה סלה. יתן לך כלבבך וכל עצתך ימלא. נרננה בישועתך ובשם א-להינו נדגל ימלא ה' כל מש אלוותך. עתה ידעתי כי הושיע ה' משיחו יענהו משמי קדשו בגברות ישע ימינו. אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו בשם-ה' א-להינו נזפיר. המה כרעו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעודד. ה' הושיעה המלך יעננו ביום-קראנו.

פרק כ מיוחד בהדגשת הביטחון בעזרת אלוקים, רעיון שחוזר בפרק בכמה צורות, והשורש ענ"ה בא בפרק בתקבולת לשג"ב וליש"ע. מלכתחילה לא נאמר שנמען הישועה פנה בבקשה כלשהי לאלוקים, על כן היענך בראשית המזמור מתפרש טוב יותר אם נראה בו איחול לעזרה ולהצלה, כפי שעולה שוב ושוב מהפסוקים הבאים לאחר מכן. בייחוד יש לשים לב לפסוק המרכזי המבטא את ודאות הישועה: "עתה ידעתי כי הושיע ה' משיחו יענהו משמי קדשו בגברות ישע ימינו", שיש בו, במקביל לשורש ענ"ה, פעמיים הושעה ופעם גבורה. אף בפסוק האחרון שבו נזכרת קריאה אל אלוקים - "ה' הושיעה, המלך יעננו ביום-קראנו", עדיין בולטת העובדה שהמקבילה לקריאת 'עננו' היא ההושעה בידי ה'. ניכר שבפסוק האחרון נעשה שימוש מתוחכם בשני שורשים דומים שמתמזגים למשמעות אחת מועצמת: הא-ל אכן עונה לקורא אליו, אך המענה הוא עזרה מפני אויביו.

פרק כ יכול אפוא להוות דוגמה למקומות נוספים בתהילים ובדברי הנביאים שבהם נזכר מענה אלוקים בהקשר של חילוץ מצרה, ואז יהיה מענהו רב-משמעי.

גם דברי משה ברדתו מהר סיני לאחר חטא העגל נעשים ברורים יותר. כאשר שומע יהושע קולות מן המחנה, והוא סבור שאלה קולות מלחמה, עונה לו משה: "אין קול ענות גבורה ואין קול ענות חלושה קול ענות אנכי שמע" (שמ' לב: יח). האפשרות הראשונה שמשה מעלה היא קול גיבורים שיש בידם להושיע, וזו קריאת ניצחון; האפשרות השנייה היא צעקת הנענים והנדכאים, אולי המנוצחים בקרב; השלישית - קול זמר, כמו בישעיה כז: ב: "ביום ההוא פרום חמר ענו לה"⁸. מבין פרשנינו ראוי לציין את ר' מנחם המאירי, שיישם את התובנות שעולות מפירוש המכילתא במקומות נוספים, וכך הוא אומר בהקדמתו לתהילים:⁹

ואמרו 'שויתי עזר על גבור' (תה' פט: כ) - על שם 'והא-להים יעננו בקול' (שמ' יט: יט), מלשון 'והארץ תענה את הדגן והתירוש' (בנוסחנו: ואת התירוש; הו' ב: כד); 'והכסף יענה את הכל' (קה' י: יט).

אפשר להציע מקומות נוספים שמתפרשים טוב יותר אם נניח שמדובר בשורש שמשמעו לעזור, לחזק, כמו בפסוק: "א-להים יענה את שלום פרעה" (בר' מא: טז), ואידך זיל גמור.

יונה בר מעוז

המחלקה לתנ"ך ומפעל מקראות גדולות 'הכתר'

⁸ המשמעות השלישית היא בעקבות מילון BDB ערך 'ענה' iv, ופירושו של מ"ד קאסוטו על-אתר בספרו: פירוש על ספר שמות, ירושלים תשיט.

⁹ ראה תהילים כרך א, מקראות גדולות 'הכתר'. הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן עמ' מ'.